

BYZANTINA

33

2013 - 2014

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ
ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ - ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος

ΣΥΜΕΩΝ ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ
Καθηγητής της Θεολογικής Σχολής
του Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας

Αντιπρόεδρος

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΣΣΗΣ
Καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής
του Τμήματος Φιλολογίας

Μέλη

ΠΟΛΥΜΝΙΑ ΚΑΤΣΩΝΗ
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής
του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΣΕΜΟΓΛΟΥ

Αναπληρωτής Καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής
του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΔΑΦΝΗ ΠΑΠΑΔΑΤΟΥ

Επίκουρη Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής

BYZANTINA

ANNUAL REVIEW OF THE CENTRE FOR BYZANTINE RESEARCH
ARISTOTLE UNIVERSITY OF THESSALONIKI

ADMINISTRATIVE COUNCIL - EDITORIAL COMMITTEE

President

Prof. SYMEON PASCHALIDIS
Faculty of Theology, School of Pastoral and Social Theology

Vice-president

Prof. IOANNIS VASSIS
Faculty of Philosophy, School of Philology

Members

Assoc. Prof. POLYMNIA KATSONI
Faculty of Philosophy, School of History and Archaeology

Assoc. Prof. ATHANASIOS SEMOGLU
Faculty of Philosophy, School of History and Archaeology

Assist. Prof. DAPHNE PAPADATOU
Faculty of Law

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 33^{ος}

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2014

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Διονύσιος Βαλαής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Ταξιάρχης Κόλιας, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Βασίλειος Κουκουσάς, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Φωτεινή Κολοβού, Πανεπιστήμιο Λειψίας
Αθανάσιος Μαρκόπουλος, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Θεοχάρης Παζαράς, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
Ελευθερία Παπαγιάννη, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Ελένη Σαράντη, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Αθανάσιος Σέμογλου, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ISSN 1105-0772

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	7
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Ρωμανού του Μελωδού κοντάκιον «εἰς τὴν Σαμαρείτιδα». Νέα κριτική έκδοση με παρατηρήσεις	11-59
FREDERICK LAURITZEN, Paraphrasis as interpretation. Psellos and a canon of Cosmas the Melodist (Poem 24 Westerink)	61-74
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ Ν. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Η παρουσία υμνογραφικών κειμένων στις σχεδολογικές συλλογές: η περίπτωση του κώδικα Lesbiacus Leimonos 91	75-87
CYRIL PAVLIKIANOV, Unknown document of the Metropolitan of Lakedaimon, Matthew, preserved in the Archbishopric of Ochrid (1442)	89-111
ΠΟΛΥΜΝΙΑ ΚΑΤΣΩΝΗ, Δρόμοι και ορεινές διαβάσεις στη μεσαιωνική Δυτική Μακεδονία	113-127
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡ. ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ, Το μετόχι της Λαύρας στο νησί του Αγίου Ευστρατίου έως την <i>ἔφοδον τῶν ἀθέων ἐθνῶν</i> (Τούρκων) στις αρχές του 14 ^{ου} αιώνα	129-150
ΜΑΡΙΑ ΜΑΥΡΟΥΔΗ, Ελληνική φιλοσοφία στην αυλή του Μωάμεθ Β΄	151-182
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΛΕΒΕΝΙΩΤΗΣ, Ο <i>ἐπίκτης</i> και οι αρμοδιότητές του κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς και τους βυζαντινούς χρόνους (3 ^{ος} -11 ^{ος} αι.)	183-200
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΑΚΗΣ, Η κατάσταση του δικαίου στην Ιταλία την εποχή του Ιουστινιανού. Παρατηρήσεις με αφορμή την έκδοση της <i>Pragmatica Sanctio pro petitione Vigili</i>	201-239
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΤΑΝΤΣΗΣ, Ο Προφήτης Ηλίας, η Άννα της Σαβοΐας και η <i>Αυλή του Συργή</i>	241-257
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΨΟΥΔΑΣ, Το παλαιοχριστιανικό συγκρότημα στην Κολχίδα Κιλκίς. Νέα δεδομένα και παρατηρήσεις	259-288
CONSTANTINOS M. VAFEIADES, Painting work systems in the fourteenth century: the case of Markov Manastir	289-317
ΙΩΑΝΝΑ Π. ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΟΥ – ΛΑΜΠΡΙΝΗ Κ. ΤΡΑΪΑΝΟΥ, Δύο μικροί ναοί με πλευρικούς χορούς στη νοτιοδυτική Βουλγαρία	319-344

ΑΓΓΕΛΟΣ ΓΟΥΜΑΤΙΑΝΟΣ, Στοιχεία για την κτηριακή διάταξη των αγιορειτικών μετοχιακών συγκροτημάτων στην υστεροβυζαντινή Λήμνο	345-371
ΣΥΜΕΩΝ Α. ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ, Παρατηρήσεις στις μεταφράσεις των βυζαντινών αγιολογικών κειμένων	373-386
ΜΟΝΑΧΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΞΗΡΟΠΟΤΑΜΗΝΟΣ, Καισαρίου Δαπόντε, <i>Περὶ τῆς ἡμετέρας σεβασμίας καὶ βασιλικῆς μονῆς τοῦ Ξηροποτά- μου, παρὰ τίνων κτητόρων ἐκτίσθη</i> , καὶ μία σημείωση: Δύο κείμενα πὸν πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸν συντάκτη τους	387-421
DIMOSTHENIS KAKLAMANOS, Remarques sur l'éloge du patriarche de Constantinople Nil Kerameus à saint Grégoire Palamas (<i>BHG</i> 719). Prolégomènes en vue d'une édition critique	423-438
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	439-478

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AASS	Acta Sanctorum. Antwerpen/Bruxelles 1643-1925
AB	Ανάλεκτα Βλατάδων
ABSA	The Annual of the British School at Athens
ActaAntHung	Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae
ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
AEMΘ	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
AfD	Archiv für Diplomatik
AIPhO	Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves
AJPh	The American Journal of Philology
AnBoll	Analecta Bollandiana
AnnPisa	Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa
AS	Anatolian Studies
Atti Venezia	Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique
BF	Byzantinische Forschungen
BHG	Bibliotheca Hagiographica Graeca
BHO	Bibliothèque Hagiographique Orientale
Bizantinistica	Bizantinistica, Rivista di Studi Bizantini e Slavi
BKM	Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies
BNJ	Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher
BollClass	Bollettino dei Classici
BollGrott	Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata
BSI	Byzantinoslavica
Byz	Byzantion
BZ	Byzantinische Zeitschrift
CahArch	Cahiers Archéologiques
CCSG	Corpus Christianorum Series Graeca
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
CJ	Codex Iustinianus, ed. P. Krüger, Corpus Juris Civilis, v. II, Berlin 1929
CI Mediaev	Classica et Mediaevalia. Danish Journal of Philology and History
CorsiRav	Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Bizantina
CPG	Clavis Patrum Graecorum
CParG	Corpus Pseudoepigraphorum Graecorum
CQ	Classical Quarterly
CSCO	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Orientalium
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae

CTh	Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et leges novellae ad Theodosianum pertinentes, έκδ. T. Mommsen / P. Meyer, Berlin 1905
DACL	Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie
DHGE	Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques
DOP	Dumbarton Oaks Papers
DOS	Dumbarton Oaks Studies
DOSeals	Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, 1-3, έκδ. J. W. Nesbitt / N. Oikonomides, Washington, D.C., 1991, 1994, 1996· 4-5, έκδ. E. McGeer / J. W. Nesbitt / N. Oikonomides, Washington, D.C., 2001, 2005· 6, έκδ. J. W. Nesbitt / C. Morrisson, Washington, D.C., 2009
DOT	Dumbarton Oaks Texts
DS	Dictionnaire de spiritualité
ΔΧΑΕ	Δελτίον τής Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας
ΔωδΧρον	Δωδεκανησιακά Χρονικά
ΕΑ	Έκκλησιαστική Άλήθεια
ΈΒ	Études Balkaniques
ΕΕΒΣ	Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΕΓΣΑΠΘ	Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ
ΕΙ ₂	Encyclopaedia of Islam, Second Edition, Leiden 1960-2002
ΕΙ ₃	Encyclopaedia of Islam, Third Edition, Leiden / Boston 2007
ΈΟ	Échos d'Orient
ΕΦΣΚ	Ό έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος
FIRA	Fontes Iuris Romani Anteiustiniani
GCS	Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten [drei] Jahrhunderte
GRBS	Greek, Roman, and Byzantine Studies
HispAnt	Hispania antiqua. Revista de historia Antigua
ΗπειρΧρον	Ηπειρωτικά Χρονικά
HZ	Historische Zeitschrift
ΙΕΕ	Ίστορία του Έλληνικού Έθνους
IRAİK	Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole
IstMitt	Istanbuler Mitteilungen
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JbAC	Jahrbuch für Antike und Christentum
J ECS	Journal of Early Christian Studies
JEH	Journal of Ecclesiastical History
JGR	Jus Graecoromanum
JHP	Journal of the History of Philosophy
JHS	Journal of Hellenic Studies
JLA	Journal of Late Antiquity
JMedHist	Journal of Medieval History
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
JÖBG	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft
JOUHS	Journal of the Oxford University History Society
JRS	Journal of Roman Studies
JThS	Journal of Theological Studies

JWarb	Journal of the Warburg and Courtauld Institutes
Klearchos	Klearchos. Bollettino dell'Associazione Amici del Museo nazionale di Reggio Calabria
LBG	Lexikon zur byzantinischen Gräzität, ed. E. Trapp et al.
LLJ	Law Library Journal
LMA	Lexikon des Mittelalters
LSJ	H.G. Liddell / R. Scott / H.S. Jones, A Greek-English Lexicon
LThK	Lexikon für Theologie und Kirche
MEFRM	Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge
MiChA	Mitteilungen zur Christlichen Archäologie
MOXE	Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια
NE	Νέος Ελληνομνήμων
ΝομΧρον	Νομισματικά Χρονικά
OC	Orientalia Christiana
OCA	Orientalia Christiana Analecta
OCP	Orientalia Christiana Periodica
ODB	Oxford Dictionary of Byzantium, ed. A.P. Kazhdan et al.
OrChrist	Oriens Christianus
PG	Patrologia Graeca, ed. J.-P. Migne
PL	Patrologia Latina, ed. J.-P. Migne
PLP	Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit, ed. E. Trapp et al.
PLRE	Prosopography of the Later Roman Empire
PmbZ	Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit
PO	Patrologia Orientalis
PTS	Patristische Texte und Studien
RAC	Reallexikon für Antike und Christentum
RaCr	Revue de l'art chrétien
RbK	Reallexikon zur byzantinischen Kunst
RE	Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
RÉB	Revue des Études Byzantines
REG	Revue des Études Grecques
REL	Revue des Études Latines
RendPontAcc	Atti della Pontificia accademia romana di archeologia, Rendiconti
RÉSEE	Revue des Études Sud-Est Européennes
RevNum	Revue Numismatique
RIC	The Roman Imperial Coinage
RM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Römische Abteilung
RSBN	Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici
SBN	Studi Bizantini e Neoellenici
SBS	Studies in Byzantine Sigillography
SC	Sources Chrétiennes
SDHI	Studia et Documenta Historiae et Iuris
Sh	Subsidia hagiographica
SOsl	Symbolae Osloenses
StOrCr	Studi sull'Oriente cristiano

StVen	Studi Veneziani
ΘΒΣ	Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί Συγγραφείς, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών ΑΠΘ
TIB	Tabula Imperii Byzantini
TLG	Thesaurus Linguae Graecae
TM	Travaux et Mémoires
TRE	Theologische Realenzyklopädie
TU	Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur
VC	Vigiliae Christianae
VV	Vizantijskij Vremennik
WBS	Wiener Byzantinistische Studien
WSt	Wiener Studien
ZKG	Zeitschrift für Kirchengeschichte
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik
ZRG	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung
ZRVI	Zbornik Radova Vizantološkog Instituta
ZSav	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung

Δημοσθένης Ν. Στρατηγόπουλος

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΥΜΝΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ
ΣΤΙΣ ΣΧΕΔΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΚΩΔΙΚΑ LESBIACUS LEIMONOS 91

Πολλές φορές η ύμνογραφία έτέθη στην ύπηρεσία τής διδακτικής πράξης στο Βυζάντιο. Ή πιό γνωστή περίπτωση είναι ή σύνθεση ύμνογραφικῶν ἔργων με κανόνες ὀρθογραφίας, γραμματικῆς καί συντακτικοῦ, με στοιχεῖα ἀρχαίας ἑλληνικῆς μυθολογίας, γεωγραφίας, ὀρυκτολογίας, ἀνθρωπολογίας, μετεωρολογίας, ἰατρικῆς. Οἱ συνθέσεις αὐτές στο παρελθόν ἐντάσσονταν στο εἶδος τῆς παραῦμνογραφίας,¹ ἐνῶ σήμερα στη διδακτική ποίηση.² Μιά ἄλλη περίπτωση, λιγότερο γνωστή ἕως σήμερα, εἶναι ή χρήση ὑμνογραφικῶν κειμένων ἀπό τῆ σχεδογραφία. Ἀφορμή γιά τῆ μελέτη μας αὐτή ἔδωσε τὸ χειρόγραφο 91 τῆς Ἰ. Μονῆς Λειμῶνος τῆς Λέσβου, πὸ μᾶς κέντρισε τὸ ἐνδιαφέρον, ἐπειδὴ περιέχει, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σχέδη τῆς συλλογῆς τοῦ Μανουῆλ Μοσχόπουλου, πέντε ἐπιπλέον σχέδη, τὰ τρία ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι ὑμνογραφικὰ κείμενα.

Ὁ κώδικας τῆς Ἰ. Μ. Λειμῶνος 91 ἐθεωρεῖτο μέχρι σήμερα ὡς Γραμματικῆ³ καί γιά τὸν λόγο αὐτὸν δὲν ἔτυχε περαιτέρω ἔρευνας. Χρονολογεῖται με

1. Κ. Μητσάκης, Βυζαντινὴ καί νεοελληνικὴ παραῦμνογραφία, *Κληρονομία* 4 (1972) 303-360 (= Κ. Mitsakis, Byzantine and Modern Greek Parahymnography, στο: D. Conomos (ἐπιμ.), *Studies in Eastern Chant*, V, Crestwood 1990, 9-76).

2. J. Schneider, La poésie didactique à Byzance: Nicetas d'Héraclée, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 58/4 (1999) 388-423· Th. Antonopoulou, The Orthographical Kanons of Nicetas of Heraclea, *JÖB* 53 (2003) 171-185· M. Lauxtermann, Byzantine Didactic Poetry and the Question of Poeticity, στο: P. Odorico / P.A. Agapitos / M. Hinterberger (ἐπιμ.), «*Doux Remède...*» *Poésie et Poétique à Byzance*. Actes du IVe colloque international philologique «ΕΡΜΗΝΕΙΑ», Paris 23-24-25 février 2006 [Dossiers Byzantins 9], Paris 2009, 37-46· W. Hörandner, The Byzantine Didactic Poem – A Neglected Literary Genre? A Survey with Special Reference to the Eleventh Century, στο: F. Bernard / K. Demoen (ἐπιμ.), *Poetry and its Contexts in Eleventh-century Byzantium*, Surrey 2012, 55-67.

3. Περιγραφή τοῦ χειρογράφου, βλ. Ἀθ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῆς νήσου Λέσβου ἑλληνικῶν χειρογράφων, στο: *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη ἤτοι Γενικὸς περιγραφικὸς κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἀνά τὴν Ανατολήν Βιβλιοθήκαις εὐρι-*

βάση τὰ ὑδατόσημα στὸ 15^ο αἰώνα.⁴ Προσεκτικὴ μελέτη δείχνει ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη:

α) ff. 1^r-75^v: (Γραμματικὴ μὲ τὴ μορφή ἐρωτημάτων). Ἀρχ.: Ὑποπέπτωκε δὲ τῶ ὀνόματι ταῦτα· ἅ καὶ εἶδη προσαγορεύονται ...

β) ff. 76^r-156^v: Κοντάκιον τῶν εἰσαγωγικῶν πρώτων. Ἀρχ.: Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν ...

γ) ff. 161^r-181^r: Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τῶν ἐρωτημάτων. Ἀρχ.: α.β.γ. ... χ.ψ.ω. Εἰς πόσα διαιροῦνται τὰ εἰκοσιτέσσαρα γράμματα ...

Ἐπομένως, τὸ πρῶτο τμήμα περιέχει τὴ Γραμματικὴ τοῦ Διονυσίου τοῦ Θρακῶς μὲ τὴ μορφή ἐρωτημάτων,⁵ τὸ δεύτερο τμήμα ἀποτελεῖ σχεδωγραφικὴ συλλογὴ, στὴν ὁποία τὰ 22 ἀπὸ τὰ συνολικὰ 27 σχέδια ποὺ περιέχει ἔχουν ἐκδοθεῖ στὴ συλλογὴ τοῦ Μανουὴλ Μοσχόπουλου *Περὶ σχεδῶν*,⁶ καὶ τὸ τρίτο μέρος τὰ *Ἐρωτήματα*⁷ τοῦ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶ.⁸ Τὸ δεύτερο μέρος, ποὺ ἀποτελεῖ μιὰ παραλλαγὴ τῆς μοσχόπουλειας σχεδωγραφίας,⁹ παρουσιάζει καὶ τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον. Τὰ σχέδια ποὺ περιέχει κατὰ σειρὰ εἶναι τὰ

σκομένων ἑλληνικῶν χειρογράφων καταρτισθεῖσα καὶ συνταχθεῖσα κατ' ἐντολὴν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου, Α' [Παράρτημα τοῦ ΙΕ' τόμου], Κωνσταντινουπόλις 1884, 80.

4. Βλ. Δικτυακὴ Βιβλιοθήκη Ἰ. Μ. Λειμῶνος Λέσβου.

5. Μερικὴ ἔκδοση ἀνάλογων ἐρωτημάτων, βλ. P. Egenolff (ἔκδ.), *Erotemata Grammatica ex Arte Dionysiana oriunda*, Manhemii 1880.

6. Ἡ πρώτη ἔκδοση ἔγινε τὸ 1545 καὶ ἡ δεύτερη τὸ 1773. Τὴν πρώτη ἔκδοση χρησιμοποίησαμε στὴ μελέτη μας, βλ. *Τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου Μανουήλου τοῦ Μοσχόπουλου Περὶ σχεδῶν. Manuelis Moschopuli de ratione examinandae orationis libellus*. Ex Bibliotheca Regia. Lutetiae, ex officina Roberti Stephani typographi Regii. M. D. XLV. Cum Privilegio Regis (= Περὶ σχεδῶν).

7. Γιὰ τὴν παραγωγή «Ἐρωτημάτων» στὸ Βυζάντιο, βλ. P. Egenolff (ἔκδ.), *Erotemata Grammatica ex Arte Dionysiana oriunda*, Manhemii 1880· A. Pertusi, Ἐρωτήματα. Per la storia e le fonti delle prime grammatiche greche a stampa, *Italia Medioevale e Umanistica* 5 (1962) 321-351· Σ. Σ. Πουλῆς, *Ὀὐμανιστικὸ ἐγχειρίδιο ἐκμάθησης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Φιλολογικὴ ἔκδοση τοῦ χειρογράφου Τ.Α. 304 τοῦ Μουσείου Μπενάκη*, Κέρκυρα 2006 (ἀνέκδοτη διπλωματικὴ ἐργασία)· Α. Εὐσταθίου, Ὁ κώδικας 1066 τῆς ΕΒΕ (προερχόμενος ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Μονὴ Δουσίου) καὶ τὰ γραμματικὰ ἐρωτήματα κατὰ τὴν ὕστερη Βυζαντινὴ περίοδο, *Ἰόνιος Λόγος* 1 (2007) [Τόμος χαριστήριος στὸν Δημήτρη Ζ. Σοφιανό] 75-123.

8. Τὸ κείμενο ταιριάζει περισσότερο μὲ τὴν ἔκδοση τῆς Πάρμας γύρω στὸ 1481, ὅπως αὐτὴ βρίσκεται ψηφιοποιημένη στὴν ἰστοσελίδα τῆς Bayerische Staatsbibliothek, βλ. <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0006/bsb00066455/images/?nav=1&viewmode=1> (11/9/2014).

9. Γιὰ τὴ συλλογὴ σχεδῶν τοῦ Μανουὴλ Μοσχόπουλου, βλ. J. Keaney, *Moschopulea*, *BZ* 64 (1971) 303-313· C. Gallavotti, *Nota sulla schedografia di Moscopulo e suoi precedenti fino a Teodoro Prodromo*, *BollClass*, serie III, 4 (1983) 3-35 (= Gallavotti, *Nota*).

ακόλουθα:

1. f. 76^r Ἀρχ. Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν (Περὶ σχεδῶν 3)
2. f. 91^v Ἀρχ. Ὁ εὐσχήμων Ἰωσήφ ἀπὸ τοῦ ξύλου (Περὶ σχεδῶν 49)
3. ff. 98^{r-v} Ἀρχ. Γεωργηθεὶς ὑπὸ Θεοῦ, ἀνεδείχθης (Περὶ σχεδῶν 66)
4. f. 103^v Ἀρχ. Μεσοῦσης τῆς ἑορτῆς, διψῶσάν μου (Περὶ σχεδῶν 77)
5. ff. 108^r-109^r Ἀρχ. Ἀνῆλθεν ὁ Ἰησοῦς εἰς Ἱεροσόλυμα (Περὶ σχεδῶν 88)
6. ff. 113^{r-v} Ἀρχ. Δεικνὺς ὁ Χριστὸς ὅτι καὶ κατ' ἀρχάς (Περὶ σχεδῶν 102)
7. ff. 116^{r-v} Ἀρχ. Τοῦ σχεδογραφεῖν ἀρχόμενοι (Περὶ σχεδῶν 108)
8. f. 120^r Ἀρχ. Ἀπόστολοι ἄγιοι, πρεσβεύσατε (Περὶ σχεδῶν 125)
9. ff. 123^{r-v} Ἀρχ. Πόνοι γεννώσι δόξαν καὶ κάματα (Περὶ σχεδῶν 118)
10. ff. 126^{r-v} Ἀρχ. Αἴλουρος εἶσω χειᾶς κατοικιδίων (Περὶ σχεδῶν 148)
11. ff. 129^v-130^r Ἀρχ. Ἐχε ἐπὶ λογισμῶν, ὦ παῖ, (Περὶ σχεδῶν 133)
12. ff. 134^v-135^r Ἀρχ. Ἀχιλλεὺς ὁ Πηλεΐδης (Περὶ σχεδῶν 170)
13. ff. 138^{r-v} Ἀρχ. Ὁ τοῦ Πριάμου παῖς Ἀλέξανδρος (Περὶ σχεδῶν 160)
14. f. 141^r Ἀρχ. Ἀλέξανδρος ὁ Πριαμίδης (Περὶ σχεδῶν 182)
15. ff. 142^{r-v} Ἀρχ. Εἶχε μὲν ὁ Πριαμίδης Ἀλέξανδρος (Περὶ σχεδῶν 185)
16. ff. 144^v-145^r Ἀρχ. Εἰπόντος καὶ εἰρηκότος (Περὶ σχεδῶν 194)
17. f. 146^v Ἀρχ. Ὁ Ἀτρείδης Ἀγαμέμνων (Περὶ σχεδῶν 197-198)
18. ff. 147^v-148^r Ἀρχ. Ὁ μὲν Χρύσης μεθ' ὑβρισμῶν (Περὶ σχεδῶν 191)
19. ff. 149^v-150^r Ἀρχ. Ἐννέα ἡμέρας ἢ λοιμώδης (Περὶ σχεδῶν 207)
20. ff. 150^v-151^r Ἀρχ. Χρύσης διωχθεὶς ὑπὸ τοῦ (Περὶ σχεδῶν 201)
21. f. 152^v Ἀρχ. Ἐστράτευσεν ἐπὶ τὸν τῆς Ἰλίου (Περὶ σχεδῶν 211)
22. ff. 153^{r-v} Ἀρχ. Νιόβη Ταντάλου θυγάτηρ ἦν (Περὶ σχεδῶν 213)
23. f. 155^v Ἀρχ. Εἶδει στοιχῶν διηνεκῶς
24. ff. 155^v-156^r Ἀρχ. Ὁ τῆ κλοπῆ ἐφηδόμενος
25. f. 156^r Ἀρχ. Τῆ ὑπερμάχῳ στρατηγῶ
26. f. 156^r Ἀρχ. Ἡ πάντων χαρά, Χριστὸς,
27. f. 156^r Ἀρχ. Τῶ θρόνῳ ἐν οὐρανῶ, τῶ πάλῳ

Εἶναι προφανές ὅτι τὸ χειρόγραφο προοριζόταν νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς σχεδογραφίας σὲ ἀρχάριους μαθητὲς (εἰσαγωγικούς)¹⁰ τῆς ἐγκυκλίου παιδείας. Μὲ βάση τὴν κατάταξη τοῦ Keaney ὁ κώδικας τῆς Ἰ. Μ.

10. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὅρου *εἰσαγωγικοί*, βλ. Ἰ. Βάσσης, Τῶν νέων φιλολόγων παλαιόματα. Ἡ συλλογὴ σχεδῶν τοῦ κώδικα Vaticanus Palatinus gr. 92, *Ἑλληνικά* 52 (2002) 41 (= Βάσσης, Παλαιόματα).

Λειμώνος 91 είναι πιό κοντά στην class II τών χειρογράφων που παραδίδουν τη σχεδωγραφική συλλογή του Μανουήλ Μοσχόπουλου.¹¹ Το χειρόγραφο μάς δείχνει και τη μέθοδο διδασκαλίας που θα έχρησιμοποιείτο για τη διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Κατ' αρχάς αναγράφεται το σχέδος με κενό ανάμεσα στους στίχους του. Στο κενό αυτό υπάρχουν δύο επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης. Στο πρώτο επίπεδο πάνω από κάθε ὄρο της πρότασης υπάρχουν ελληνικοί αριθμοί που δηλώνουν τη συντακτική σειρά τών ὄρων μέσα στην περίοδο του λόγου, καθώς και ἐρωτήσεις που ἀποσκοποῦν στη συντακτική ἀνάλυση του κειμένου. Στο δεύτερο επίπεδο ἀκολουθεῖ ἡ γλωσσική ἐξομάλυνση του κειμένου. Πάνω ἀπὸ κάθε δύσκολη λέξη παρατίθεται ἓνα ἢ περισσότερα ἐρμηνεύματα. Οἱ εὐκολες λέξεις δὲν ἐρμηνεύονται. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ σχεδους ἀρχίζει ἡ γραμματικὴ διδασκαλία μετὴ γνωστὴ μέθοδο τῆς τεχνολογίας. Κάθε λέξη τοῦ σχεδους ἀναγνωρίζεται γραμματικά, γίνεται ἡ ἐτυμολογία της καὶ στὴ συνέχεια διδάσκεται τὸ γραμματικὸ φαινόμενο που ἔχει προγραμματίσει ὁ διδάσκων. Κύριο μέρος τῆς διδασκαλίας εἶναι τὰ περίφημα *ἀντίστοιχα*¹² που, ὅπως εἶναι γνωστό, βασάνιζαν ὄχι μόνο τοὺς μαθητές, ἀλλὰ καὶ τοὺς κωδικογράφους κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο.¹³

Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, με ἀφορμὴ τὴ λέξη *γεωργηθεῖς* τοῦ τρίτου σχεδους διδάσκονται οἱ λέξεις που ἀρχίζουν ἀπὸ *γε-* ἢ τὸ δεύτερο συνθετικὸ τους ἀρχίζει ἔτσι (*γεωργός, γεωπείνης, γεωγράφος, γεώλοφος, γεώδης, γεωδαισία, γεωρυχῶ, γεωφύλαξ, γεηπόνος, γεοῦχος, ἀνώγεων, κατώγεων, βαθύγεως, λιπαρόγεως, λυπρόγεως*) καὶ ἀπὸ *γαι-* (*γαιήοχος, γαιήιος, ἐνοσίγαιος, ἀνάγαιον, κατάγαιον*).¹⁴ Βέβαια, ἡ γραμματικὴ ἀνάλυση μειώνεται σταδιακὰ σὲ ἕκταση ἀπὸ σχέδος σὲ σχέδος καὶ ἔχουμε ὡς κατὰληξη στὰ σχέδη 23-27 νὰ μὴν ὑπάρχει καθόλου.¹⁵

Παραθέτουμε καὶ ἓνα παράδειγμα γραμματικῆς ἀνάλυσης γιὰ νὰ γίνει περισσότερο κατανοητὴ ἡ μέθοδος διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας γλώσσας. Στὸ σχέδος ἀρ. 2 με ἀφορμὴ τὴ μετοχὴ *κηδεύσας* γίνεται ἡ ἀκόλουθη ἀνάλυση:

11. Ἡ διάκριση γίνεται με βάση τὴ σειρά τών σχεδῶν σὲ κάθε χειρόγραφο, βλ. J. Keaney, *Moschopulea, BZ* 64 (1971) 304-308.

12. E. Follieri, *Ἀντίστοιχα, Δίπτυχα* 4 (1986-87) 217-228.

13. I. Vassis, *Graeca sunt, non leguntur. Zu den schedographischen Spielereien des Theodoros Prodromos, BZ* 86/87 (1993-94) · Βάσης, *Παλαίσματα* (ὅπως σημ. 10), 39-40.

14. *Cod. Lesbiacus Leimonos* 91, f. 98^v.

15. Ἀνάλογο φαινόμενο διαπιστώνεται καὶ στὸν κώδικα *Vaticanus Palatinus* gr. 92, βλ. Βάσης, *Παλαίσματα* (ὅπως σημ. 10), 40.

«κηδεύσας, ποίου μέρους λόγου ἐστί· μετοχής· ποίου χρόνου· ἀορίστου πρώτου· ποίας συζυγίας· ἕκτης τῶν βαρυτόνων· τὸ θέμα, κηδεύω· ὁ μέλλων, κηδεύσω· ὁ ἀόριστος, ἐκήδευσα· ἡ μετοχή, ὁ κηδεύσας· πόθεν γίνεται· παρὰ τοῦ κήδω, τὸ φροντίζω· τὸ κη, ῆ».¹⁶

Εἶναι φανερό ὅτι τὸ χειρόγραφο προοριζόταν γιὰ διδακτικὴ χρῆση¹⁷ καὶ συντάχθηκε ἀπὸ ἕναν δάσκαλο (γραμματικὸ) τοῦ 15^{ου} αἰώνα προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθεῖ κατὰ τὴ διδασκαλία σὲ κάποιο σχολεῖο τῆς ἐγκυκλίου παιδείας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπλὴ διδασκαλία τῆς γραμματικῆς μὲ τὴ μέθοδο τῶν ἐρωτημάτων, χρησιμοποιεῖται καὶ ἡ μέθοδος τῆς σχεδογραφίας. Στὴν ἐπικράτηση τῆς σχεδογραφίας¹⁸ ὡς μεθόδου διδασκαλίας συνέβαλε ἡ στροφὴ πρὸς τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴ γενικὴ παιδεία ποὺ παρατηρήθηκε τὸν 11^ο αἰώνα. Τὸ ἀνωτέρω ὁδήγησε τοὺς Βυζαντινοὺς στὴ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας, γιὰ τὴν προσέγγιση τῆς ὁποίας ἔπρεπε νὰ προηγηθεῖ ἡ γραμματικὴ καὶ συντακτικὴ ἀνάλυση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσας.¹⁹

Ἐπιστρέφοντας στὰ σχέδια τοῦ κώδικα, παρατηροῦμε ὅτι κάποια ἀπὸ αὐτὰ ἀποτελοῦν ὑμνογραφικὰ κείμενα. Ὁ C. Gallavotti στὴν περιγραφή τῆς μοσχοπούλειας σχεδογραφίας ἀναγνωρίζει ὅτι τὰ πρῶτα ἕξι σχέδια ἀποτε-

16. Cod. Lesbiacus Leimonos 91, f. 95^r.

17. Γιὰ τὰ μαθηματάρια τῆς Παλαιολόγειας περιόδου, βλ. F. Nousia, *Byzantine Textbooks of the Palaeologan period (13th–15th century)* (ἀνέκδ. διδ. διατρ.), London 2007. Γιὰ τὰ μαθηματάρια τῆς Τουρκοκρατίας, βλ. Α. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἐλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικὰ προγράμματα, διδακτικὲς μέθοδοι. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας* (διδ. διατρ.), Ἀθήναι 1993 (= Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τὰ μαθηματάρια*). Εἰδικότερα γιὰ τὴ Λέσβο, βλ. Ἀπ. Σπανός, *Μέθοδοι διδασκαλίας τῶν «ἐλληνικῶν μαθημάτων» (18^{ος}-19^{ος} αἰ.)*. Μαρτυρίες τῶν χειρογράφων τῆς Μονῆς Λεμῶνος, στό: *Ἡ παιδεία στὴ Λέσβο καὶ τὴ Χίο κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, Παιδαγωγικὸ Βῆμα Αἰγαίου* 36 (Ἀπρ.-Ἰούν. 2000), Μυτιλήνη 2000, 11-20.

18. Γενικὰ γιὰ τὴ σχεδογραφία, βλ. Κ. Κρουμβάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας* (μτφρ. Γ. Σωτηριάδου), Β', ἐν Ἀθήναις 1900, 366-370· G. Schirò, *La schedografia a Bisanzio nei sec. XI-XII e la scuola dei SS. XL Martiri*, *BollGrott* n.s. 3 (1949) 11-29· R. Browning, Ὁ Μαρκανδὸς ἐλληνικὸς κώδικας XI. 31 καὶ ἡ βυζαντινὴ σχεδογραφία (μτφρ. Μ. Μαντουβάλου), *Παρνασσός* 15 (1973) 506-519 (= Il codice Marciano gr. XI. 31 e la schedografia bizantina, *Miscellanea Marciana di studi Bessarionei* [Medioevo e Umanesimo 24], Padova 1976, 21-34)· H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, Β', Ἀθήναι 1992, 392-402· *ODB* 3, 1849 λ. Schedographia (A. Kazhdan)· R.H. Robins, *The Byzantine Grammarians. Their Place in History* [Trends in Linguistics. Studies and Monographs 70], Berlin /New York 1993, 125-148· Γ. Τσαμπῆς, *Ἡ παιδεία στὸ χριστιανικὸ Βυζάντιο* [Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκπαίδευσης 5], Ἀθήναι 1999, 227-230.

19. Στ. Χονδρίδου, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς σχεδογραφίας τὸν 11^ο αἰώνα, *Σύμμεικτα* 15 (2002) 151, 158-159.

λοῦν *brani religiosi* χωρίς περαιτέρω ἐπεξηγήσεις.²⁰ Τὸ δὲ σχέδος με ἀριθμὸ 8 στὸ χειρόγραφό μας καὶ με ἀριθμὸ 9 στὴν ἔκδοση τοῦ Μοσχόπουλου κατατάσσεται στὴν κατηγορία τῶν *testi parenetici*.²¹ Προσεκτική, ὅμως, μελέτη ἀποδεικνύει ὅτι τὰ σχέδη 2, 3, 4, καὶ 8, γνωστὰ καὶ ἀπὸ τὴ συλλογὴ *Περὶ σχεδῶν* τοῦ Μανουὴλ Μοσχόπουλου, καθὼς καὶ τὰ σχέδη 25, 26, 27 εἶναι ὑμνογραφικὰ ἔργα γνωστὰ ἀπὸ τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Τὸ σχέδος 2 ἀποτελεῖ πιστὴ μεταφορὰ τοῦ ἀπολυτικίου σὲ ἦχο β' τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς.²² Τὸ σχέδος 3 εἶναι τὸ γνωστὸ κοντάκιο τοῦ ἁγίου Γεωργίου σὲ ἦχο δ', πρὸς, Ὁ ὑψωθεὶς ἐν τῷ σταυρῷ.²³ Τὸ σχέδος 4 εἶναι τὸ ἀπολυτικίον τῆς ἐορτῆς τῆς Μεσοπεντηκοστῆς καὶ ψάλλεται σὲ ἦχο πλ. δ'.²⁴ Τὸ σχέδος 8 ἀποτελεῖ παράφραση τοῦ ἀπολυτικίου τῶν ἁγίων Ἀποστόλων ἐμπλουτισμένη γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς σχεδογραφίας.²⁵ Τὰ σχέδη 25, 26, 27 δὲν παραδίδονται ἀπὸ ἄλλο κώδικα σχεδογραφικοῦ περιεχομένου, εἶναι, ὅμως, γνωστὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα. Ἐτσι, τὸ 25 εἶναι τὸ προοίμιον τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου,²⁶ τὸ 26 εἶναι τὸ προοίμιον τοῦ κοντακίου τοῦ Ρωμανοῦ εἰς τὸν ὄσιον καὶ δίκαιον Λάζαρον τὸν τετραήμερον, σὲ ἦχο β', πρὸς, Τὰ ἄνω ζητῶν,²⁷ καὶ τὸ 27 ἀποτελεῖ ἰδιόμελον προοίμιον τοῦ κοντακίου τοῦ Ρωμανοῦ εἰς τὰ Βαῖα, σὲ ἦχο πλ. δ'.²⁸

Βέβαια, καὶ σὲ ἄλλες χειρόγραφες συλλογὲς σχεδῶν συναντᾶμε τὴ χρῆση ὑμνογραφικῶν κειμένων, κυρίως παραφράσεις γνωστῶν ἀπολυτικίων, εἰρμῶν καὶ ἄλλων τροπαρίων. Ἐτσι, στὸν κώδικα Vat. Palat. gr. 92²⁹ παραδίδε-

20. Gallavotti, Nota (ὅπως σημ. 9), 3.

21. Gallavotti, Nota (ὅπως σημ. 9), 3.

22. Βλ. ἐνδεικτικὰ ER 57· HR 225, 229· PaR 106· PeR 87· TR 708, 709· CPC 88 (οἱ βραχυγραφίες τῶν λειτουργικῶν βιβλίων εἶναι αὐτὲς ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὴν H. Follieri, *Initia Hymnorum Ecclesiae Graecae*, I [Studi e Testi 211], Città del Vaticano 1960, XI-XXVIII).

23. Βλ. ἐνδεικτικὰ HR 190· MR V 374.

24. Βλ. ἐνδεικτικὰ HR 230· PeR 175, 206.

25. Ἀπόστολοι ἅγιοι, πρεσβεύσατε τῷ ἐλεήμονι Θεῷ, ἵνα πταισμάτων ἄφεσιν παράσχη ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν, βλ. ἐνδεικτικὰ HR 146· MR VI 494.

26. Βλ. ἐνδεικτικὰ ER 467· CPC 140.

27. Βλ. ἐνδεικτικὰ HR 223· TR 395· E. Mioni, *Romano il Melode*, Padova 1937, 214.

28. Βλ. ἐνδεικτικὰ HR 224· TR 609· P. Maas / C. Trypanis, *Sancti Romani Melodi Cantica Cantica Genuina*, Oxford 1963, 116.

29. Γιὰ τὴν πιθανὴ προέλευση τοῦ κώδικα ἀπὸ τὴν Ἠπειρο, βλ. I. Πολέμης, Μία ὑπόθεση γιὰ τὴν προέλευση τῆς σχεδογραφικῆς συλλογῆς τοῦ κώδικα Vaticanus Palatinus graecus 92, στό: E. Karamalengou / E. Makrygianni (ἐπιμ.), *Ἀντιφίλησις. Studies on Classical, Byzantine and Modern Greek Literature and Culture. In Honour of John-Theophanes A. Papademetriou*, Stuttgart 2009, 558-565.

ται παράφραση του εірμου του Ἰωάννη του Δαμασκηνου Ἀναστάσεως ἡμέρα.³⁰ Ὁ συντάκτης τῆς παράφρασης, Ἰωαννίκιος μοναχός, εἶναι γνωστός καὶ ἀπὸ ἄλλες σχεδολογικές συλλογές. Φαίνεται ὅτι στὸν ἀνωτέρω μοναχὸ ἦταν ιδιαίτερα προσφιλὴς ἡ μέθοδος νὰ συντάσσει σχέδη παραφράζοντας ὑμνογραφικὰ κείμενα.³¹ Στὸν κώδικα Laurentianus conventi soppressi 2 ὑπάρχει σχέδος ποὺ ἀποτελεῖ σύντομη ἀνάπτυξη τοῦ ἀπολυτικίου τοῦ ἁγίου Βασιλείου.³² Καὶ ὁ P. Canart, στὴν προσπάθειά του νὰ κατηγοριοποιήσει τὰ περιεχόμενα τῶν χειρόγραφων σχολικῶν ἀνθολογιῶν τῆς Παλαιολογίας περιόδου, περιλαμβάνει μιὰ ὁμάδα κειμένων κάτω ἀπὸ τὸν γενικότερο τίτλο «*les compositions liturgiques*».³³

Ἐπομένως, διαπιστώνουμε ὅτι τὰ ὑμνογραφικὰ κείμενα χρησιμοποιοῦνται στὴ σχεδολογία μὲ δύο τρόπους, εἴτε αὐτούσια εἴτε παραφρασμένα. Ἐπίσης, πρέπει νὰ πρτηρήσουμε ὅτι ὑπάρχει ιδιαίτερη προτίμηση στὰ κοντάκια, χωρὶς βέβαια νὰ ἀπουσιάζουν οἱ κανόνες καὶ τὰ ἄλλα ὑμνογραφικὰ εἶδη.³⁴ Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῶν ἀσματικῶν κανόνων τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνου, τοῦ Κοσμᾶ Μελωδοῦ καὶ τοῦ Μάρκου Ὑδροῦντος, ἀλλὰ καὶ τοῦ Μεγάλου Κανόνα τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης ἀποτελοῦσε ιδιαίτερο ἀντικείμενο διδασκαλίας στὰ σχολεῖα τόσο τῆς βυζαντινῆς περιόδου³⁵ ὅσο καὶ τῆς Τουρκοκρατίας.³⁶

Ἴσως θὰ μπορούσε νὰ μᾶς προβληματίσει ἡ ἀναγραφή «κοντάκιον τῶν

30. Gallavotti, Nota (ὅπως σημ. 9), 21-22.

31. Gallavotti, Nota (ὅπως σημ. 9), 16, 21-22· Βάσσης, Παλαίσματα, (ὅπως σημ. 10), 43, 51-52· Ἰ. Πολέμης, Προβλήματα τῆς βυζαντινῆς σχεδολογίας, Ἑλληνικά 45 (1995) 278-79 (= Πολέμης, Προβλήματα).

32. Πολέμης, Προβλήματα (ὅπως σημ. 31), 280.

33. P. Canart, Pour un répertoire des anthologies scolaires commentées de la période des Paléologues, στό: A. Bravo García / I. Pérez Martín (ἐπιμ.), *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting. Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography, Madrid / Salamanca, 15-20 September 2008* [Bibliologia 31A], Turnhout 2010 (= Canart, Pour un répertoire des anthologies), 462.

34. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωση τῶν *ιαμβικῶν θεοτοκίων*, καθὼς πρόκειται γιὰ παράφραση τῶν δογματικῶν θεοτοκίων καὶ ἀπόδοσή τους μὲ προσωδιακὰ μέτρα, βλ. Canart, Pour un répertoire des anthologies (ὅπως σημ. 33), 462. Γιὰ τὰ *ιαμβικὰ θεοτοκία* καὶ τὴ χρήση τους στὴ διδασκαλία ἐτοιμάζουμε μελέτη ποὺ θὰ δημοσιευθεῖ προσεχῶς.

35. Ph. Demetracopoulos, The exegeses of the canons in the twelfth century as school texts, *Δίπτυχα* 1 (1979) 143-157· A. Giannouli, *Die beiden byzantinischen Kommentare zum Großen Kanon des Andreas von Kreta. Eine quellenkritische und literarhistorische Studie* [WBS 26], Wien 2007.

36. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Τὰ μαθηματάρια (ὅπως σημ. 17), 21-31.

είσαγωγικῶν πρώτων», ἀλλὰ πρέπει νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι ὁ ὄρος *κοντάκιον* στὴ σχεδογραφία ἔχει διαφορετικὴ σημασία καί, ὅπως λέγεται σὲ ἓνα Σχεδογραφικὸ Λεξικό, «Τόμος ἐστὶ κοντάκιον»,³⁷ ἢ στοὺς Ἐπιμερισμοὺς τοῦ Ἡρωδιανοῦ, «τόμος, τὸ κοντάκιον».³⁸ Ἄρα ὁ ὄρος *κοντάκιον*, πασίγνωστος στὴν ὕμνογραφία, ἐδῶ δὲν ὑποδηλώνει κάποια σχέση μετὰ ὕμνογραφικὸ εἶδος, ἀλλὰ σημαίνει, ὅπως ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ,³⁹ ἀπλῶς «τόμος, ἐνότητα σχεδῶν».

Καταλήγοντας, πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ χρῆση ὕμνογραφικῶν κειμένων ἀπὸ τοὺς σχεδογράφους γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας γλώσσας ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὰ κείμενα αὐτὰ ἦταν γνωστὰ στοὺς μαθητὲς τοὺς καί, ἐπομένως, ἀποτελοῦσαν μιὰ καλὴ βάση γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων μαθητῶν τῆς ἐγκυκλίου παιδείας. Μὲ τὴν πρόοδο τῶν μαθητῶν, προχωροῦσαν σὲ πιὸ σύνθετα μαθήματα, ὅπως ἦταν ἡ παράφραση ἢ καὶ ἡ ἀπόδοση ἐνὸς ὕμνογραφικοῦ κειμένου σὲ προσωδιακὰ μέτρα. Σὲ ὅλες, βέβαια, τὶς περιπτώσεις τὸ ἀρχικὸ ὕμνογραφικὸ ἔργο ἦταν σὲ γενικὲς γραμμὲς γνωστὸ στοὺς μαθητὲς, καὶ δὲν ἀντιμετώπιζαν ἰδιαίτερη δυσκολία στὴν κατανόηση καὶ τὴν ἀπομνημόνευσή του. Δὲν πρέπει, ἐπίσης, νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι ἦταν καὶ εὐκολία γιὰ τοὺς σχεδογράφους, ἀφοῦ δὲν χρειαζόταν νὰ συνθέσουν νέα σχέδη.

Ἀπὸ ὅσα μέχρι τώρα ἐκθέσαμε καθίσταται σαφὲς ὅτι τὰ ὕμνογραφικὰ κείμενα, λόγω τῆς δεσπόζουσας θέσης τῆς χριστιανικῆς θρησκείας στὸ βυζαντινὸ κράτος, κατεῖχαν σημαντικὸ ρόλο στὴ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσας μετὰ τὴ μέθοδο τῆς σχεδογραφίας.

37. *Anecdota Graeca e codicibus Regiis*, IV, ἔκδ. J.F. Boissonade, Parisiis 1832, 406.

38. *Ἡρωδιανοῦ Ἐπιμερισμοί, Herodiani Partitiones*, ἔκδ. J.F. Boissonade, Londini 1819, 135.

39. Gallavotti, Nota (ὅπως σημ. 9), 7, 10-11.

ιε' τίνα·
 κ(αι) χαράν κ(αι) ἀγαλλίασιν·
 μαρτυρίου·
 εὐφροσύνην
 ιθ' τίνα·
 τὸν Χ(ριστὸ)ν
 (f. 98^v)
 κα' ποίαις·
 ταῖς σαῖς,
 πᾶσι
 κγ' τίσι·
 κ(αι) ὄλοις·
 πᾶσι
 κβ' ἄμποτε·
 κ(αι) νέμοις·
 παρέχοις
 κε' τίνων·
 κ(αι) τῶν ἁμαρτημ(ά)τ(ων)·
 πταισμάτων
 κδ' τίνα·
 κ(αι) ἄφεισιν·
 συ<γ>χώρησιν:-

4. (f. 103^v)

+α' τίνος πράγματος γενομ(έν)ου·
 τί ποιούσης· κ(αι) μεσαζούσης·
 τίνος·
 Μεσουσης
 δ' τίνα·
 τὴν ψυχὴν,
 θ' κ(αι)
 διότι·
 ὅτι
 ιδ' τί ποιείσθω·
 κ(αι) πορευέσθω·
 ἐρχέσθω
 ιθ' τίς·
 κ(αι) ἡ ρίζα·
 ἡ πηγὴ
 β' τίνος· κ(αι) τῆς
 ὀρθοδόξου πίστε(ως)·
 εὐσεβείας
 ιβ' τίσι·
 κ(αι) ὄλοις ἀν(θρώπ)οις·
 πᾶσι
 ιδ' τίς·
 κ(αι) ἡ ρίζα·
 ἡ πηγὴ
 γ' τί πάσχουσ(αν)·
 ἦγουν τῆς πεντ(η)κοστ(ῆς)
 ε'
 τῆς ἑορτῆς·
 ζ' τίνα·
 κ(αι) ἄρδευσον·
 πότισον
 ι' ὦ
 σ(ῶτ)ερ
 ις' κ(αι) τί ποιείτω·
 καὶ πινέτω·
 ιη' τίς·
 Χ(ριστ)ὲ
 ο' διψῶσάν
 μου
 ζ' τίνα·
 κ(αι) ὕδατα·
 νάματα·
 ιγ' ὅ τι πάσχων·
 κ(αι) εἶπας·
 ἔβόησας·
 ὁ διψῶν,
 κα' τίς·
 κ(αι) τιμὴ
 κβ' τίνι πρέπει:-
 σοι:-

8. (f. 120^r)

β' ποταποί·
 γ' τί ποιήσατε·
 + α' ὦ
 Ἀπόστολοι
 ς' κ(αι) ἄλλω ποίω·
 κ(αι) ἐλεήμονι·
 καὶ οἰκτίρμονι
 ἄγιοι·
 πρεσβεύσατε
 τῷ ἐλεήμονι
 ζ' κ(αι) ἄλλω ποίω·
 κ(αι) φροντιστῆ·
 καὶ κηδεμόνι
 η' τίνων·
 κ(αι) ὄλων·
 πάντων
 δ' τίνι·
 Θ(ε)ῶ·

θ' τίνι· ι' κ(αι) ἄλλω τίνι· ια' κ(αι) ἄλλω τίνι· ιγ' πόσων·
 κ(αι) βραβευτῆ· καὶ εὐεργέτη· κ(αι) ὄλων·
 τῷ παροχεῖ καὶ δοτῆρι καὶ χορηγῷ παντοίων
 ιβ' τίνων· ιδ' τοῦ τί ποιῆσαι· ιε' κ(αι) ἄλλο τί ποιῆσαι·
 κ(αι) ἀγαθῶν· κ(αι) λαμπρῦναι· κ(αι) καταυγάσαι·
 χρηστῶν, τοῦ φωτίσαι καὶ φωταγωγῆσαι
 ιη' ποίων· ιζ' τίνων· ις' τίνα· ιθ' κ(αι) ὅπως·
 κ(αι) τούτων· κ(αι) τὸν λογισμόν·
 τουτωνὶ τῶν παίδων τὴν διάνοιαν· ἵνα μὴ
 κ' μὴ τί ποιῶσιν· κβ' τίνος· κα' ἐν τίνι·
 κ(αι) προσκρούσιν· κ(αι) τῆς σχεδογραφί(ας) κ(αι) τῆ μαθήσει·
 προσκόπτωσιν, ἐν τῇ τοῦ σχεδους ὁδῷ:-

25. (f. 156^r)

θ' τίνι· κ(αι) τῇ ὑπεράνω η' ποία· κ(αι) τῇ ἡγουμένη ι' τίνα· κ(αι) τὰς τρο-
 πάσης μάχης (καὶ) ἀνικήτω· τῷ χριστιανίζοντι στρατ(ῶ)· παιουχίας ἄς εἰργάσω·
 Τῇ ὑπερμάχῳ στρατηγῷ τὰ νικητήρια·
 δ' ὡς τί ποιηθεῖσα· ε' τίνων· ια' ποταπά·
 (καὶ) ὡς ἐλευθερωθεῖσα· (καὶ) τ(ῶν) χαλεπ(ῶν)· (καὶ) ὑμνητήρια·
 ὡς λυτρωθεῖσα τῶν δεινῶν, εὐχαριστήρια·
 ς' τί ποιῶ· ζ' τίνι· β' τίς· γ' τίνος· ιβ' ἀλλὰ ὡς τί ποιούσα·
 (καὶ) ἀνομολογῶ· ἐγώ· + α' ὦ· (καὶ) κεκτημένη·
 ἀναγράφω σοι ἡ πόλις σου Θ(εοτό)κε· ἀλλ' ὡ<ς> ἔχουσα
 ιγ' τὸ τί· ιδ' ποταπὴν· ιη' ποταπῶν·
 (καὶ) τὴν νίκην (καὶ) ἀνίκητον· (καὶ) παντοδαπῶν·
 τὸ κράτος ἀπροσμάχητον, ἐκ παντοίων
 ις' τίνα· ιζ' ἐκ τίνος· ιε' τί ποιήσον· ιθ' κ(αι) ὅπως· κ' τί ποιῶ·
 με κινδύνων ἐλευθέρωσον· ἵνα κ(αι) βοῶ·
 κ(αι) βόῶ· κ(αι) βόῶ·
 κ' τίνι· κδ' τί ποιεῖ· κβ' ὦ· κγ' ποταπή·
 εὐφραίνου κ(αι) μὴ νυμφευθεῖσα ἀνδρί·
 σοι, χαῖρε νύμφη ἀνύμφευτε:-

26. (f. 156^r)

ς' τίνων· δ' κ(αι) ἄλλη τίς· ε' καὶ ἄλλη τίς· β' ὅ τί ὦν·
 κ(αι) τῶν ὄλων + α' τίς·
 Ἦ πάντων χαρά Χ(ριστό)ς· ἡ ἀλήθεια· τὸ φῶς·

ABSTRACT

THE PRESENCE OF HYMNOGRAPHIC TEXTS
IN SCHEDOGRAPHIC COLLECTIONS:
THE CASE OF CODEX LESBIACUS LEIMONOS 91

This paper deals with the presence of hymnographical texts in schedographic collections in Byzantium. It employs Lesb. Leimonos, in which seven of the total 27 *schedē* that it contains are well-known hymnographical texts, as a point of departure, to show that such a phenomenon can be found in other manuscripts. The conclusion to be drawn here is that this was a common practice in education and that hymnographical texts were used either unchanged or paraphrased. A diplomatic edition of the seven *schedē* is placed at the end of the paper to allow the reader to understand how the *schedē* were used in the teaching of ancient Greek.

